ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԱՐԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՄՀԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Սփյուռքահայության կյանքում բացառիկ իրադարձություն էր Մեծ եղեռնի 50-ամյակը: Բազմապիսի սգահանդեսներին և այլ միջոցառումներին զուգահեռ, այդ առիթով հրապարակվեցին նաև հուշամատյաններ, պարբերականների բացառիկներ, պատմագիտական աշխատություններ, որոնցում Եղեռնի պատմության ուսումնասիրումը բարձրացվեց մի նոր աստիճանի:

Հիսունամյակի առթիվ հրատարակությունների առաջնեկն ու, թերևս, չգերազանցվածը Ռամկավար ազատական կուսակցության «Զարթօնք» օրաթերթի լույս ընծայած «*Հուշամատեան Մեծ եղեռնի*» մեծաղիր ու շքեղ հատորն է, բաղկացած 1140 էջից:[1] Հատորը պատրաստել է «Զարթօնքի» խմբագրապետ Գերսամ Ահարոնյանը:

Սփյուռքահայ հայտնի հասարակական գործիչ Անդրանիկ Անդրեասյանի ընդարձակ ներածականից հետո սկսվում է գրքի առաջին՝ «Պատմական» խորագիրը կրող գլուխը, որը բացվում է պրոֆեսոր Ա. Ն. Մնացականյանի «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը և ազգային վերածնունդը» ծավալուն հոդվածով:[2] Գլխի երկրորդ հոդվածը, որի հեղինակն է Ստեփան Շահբազը, կրում է «Ապրիլ 24 – Հիսնամյակին առթիվ ճշմարտությունների վավերաթուղթերու և ժամանակին բերած լույսներուն տակ» վերնագիրը:[3] Այստեղ ցեղասպանության ծրագրի իրագործումը ներկայացվում է իբրև քաղաքական նպատակ, բերվում են պատմական անհերքելի վկայություններ այդ մասին, մերկացվում են Եղեռնի պատմության նենգափոխման թուրքական ջանքերը: Սփյուռքահայ պատմաբան Լևոն Չորմիսյանի հոդվածը նվիրված է ապրիլյան եղեռնի պատճառներին ու պատասխանատուներին: Նա գտնում է, որ եթե այդ ծրագրի պատրաստումն ամբողջապես իթթիհատական պարագլուխների մտահղացումն էր, ապա դրա իրականացմանը մասնակցել է թուրք գրեթե ամբողջ ժողովուրդը:

Գրեկերի (Գրիգոր Կերկերյան) հոդվածը նվիրված է «Մեծ ոճիրը» գրքի (Բոստոն, 1921) հեղինակ Արամ Անտոնյանի հրատարակած՝ թուրքական պաշտոնական վավերագրերին: Մանրակրկիտ հետազոտությունների, փաստաթղթերի բաղդատման, թարգմանությունների ու բնագրերի համադրման հիման վրա հեղինակը հանգում է անվարան եզրա-

կացության, որ Արամ Անտոնյանի հրատարակած թուրքական պաշտոնական վավերագրերն անտարակուսելիորեն վավերական են: Հուշամատյանի հաջորդ՝ «Ջարդերը շրջան առ շրջան» գլխում զետեղված են հոդվածներ Բութանիայի, Յոզղաթի, Կեսարիայի, Մեբաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Տարոնի, Կարինի, Տրապիզոնի, Կիլիկիայի և այլ շրջաններում տեղի ունեցած ջարդերի, հայ հոգևորականության և մտավորականների նահատակության մասին: «Գոյամարտ» բաժինը պատմում է Վանի, Շապին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերի մասին: Հատորում զետեղված են շուրջ 400 նկարներ ու քարտեզներ:

Սփյուռքահայ եղեռնապատումների մեջ իր նշանակությամբ առանձնանում է *Հայկազն Ղազարյանի ստվարածավալ մենագրությունը*[4], որը լույս է տեսել Սիմոն Վրացյանի առաջաբանով:

Նշանակում ստանալով անգլիական ծովային հրամանատարության կենտրոնում, որը տեղավորված էր Պոլսի թուրքական ծովային նախարարության շենքում, Հ. Ղազարյանին աներևակայելի առիթ է ներկայանում այդտեղ ծանոթանալ մի շարք փաստաթղթերի, որոնք վերաբերում են հայերի հալածանքներին, հայ սպաների ու զինվորների տարագրությանն ու սպանությանը, նրանց ընտանիքների ոչնչացմանը, հայ պաշտոնյաների արտաքսմանը, հայերի տների բռնագրավմանը: Թուրքական արխիվներում նա հայտնաբերում է նաև չափազանց կարևոր շրջաբերականներ:

Մենագրության մեջ հրապարակված են կարևորագույն գաղտնի փաստաթղթեր, ջարդարարական ժողովների արձանագրություններ, չորս մեծ պետությունների խորհրդի գաղտնի նիստերի արձանագրություններ և այլ վավերագրական նյութեր: Քննարկվում են իթթիհատի և թուրքական մյուս կուսակցությունների փոխհարաբերությունների, Մալթա աքսորված ոճրագործներից հետագա ճակատագրի, վեց հայ պետական երեսփոխանների սպանության հարցերը: Հեղինակի պնդմամբ, ցեղասպանությանը մասնակցել են թուրք ազգաբնակչության 66-75 տոկոսը:

Համաձայն հեղինակի ամփոփագրի, 1915-ի գարնանը մինչև 1918-ի հոկտեմբերի 30-ի զինադադարը, ցեղասպանությունը գործադրվել է 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ բնակչության նկատմամբ, կոդոպտվել ու քանդվել են 2000 եկեղեցիներ, հազարավոր տներ ու ագարակներ: Սպանվել են 300000 տղամարդ, 400000 կին, 400000 մանուկներ, 250000 հարս ու աղջիկներ, 100000 զինվոր, ընդամենը՝ մեկ միլիոն չորս հարյուր հիսուն հազար մարդ: Նյութական կորուստների ընդհանուր գումարը հինգ միլիարդ դոլարի է հասնում:

Մեղադրելով Մեծ տերություններին հայ ժողովրդի անլուր ողբերգության նկատմամբ ցուցաբերած քար անտարբերության համար, պատմաբանը գիրքն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Եվ մեկ ու կես միլիոն հայերու դիակին հաշիվը բաց կմնա տակավին որպես հավիտենական ամոթ մը «քրիստոնյա», «հաղթական» պետությանց ճակատին»:[5]

Ցեղասպանության՝ սփյուռքահայ պատմագրության նշանակալի գործերից է «Ազդակ» օրաթերթի հրատարակությամբ լույս ընծայված *«Հերոսապատում Մեծ եղեռնի»* ժողովածուն, որը վկայություն է երիտթուրքերի ծրագրած պետական ոճրի դեմ ծառանալու դյուցազնամարտի:[6]

Ժողովածուն սկսվում է Նազարեթ Պերպերյանի «Փշոտ դափնեպսակ» ուսումնասիրությամբ, որտեղ փորձ է արվում անկողմնակալ պա-

տասխան տալ այն հարցին, թե ինչո՞ւ 1915-ի հայկական հերոսամարտը չունեցավ ընդհանուր, համակարգված, կազմակերպված բնույթ: Հեղինակն իբրև քննարկվելիք հիմնահարցի գլխավոր եզրեր՝ առանձնացնում է իթթիհատականների հետ համագործակցության, սահմանադրության շրջանում հայ կյանքի ներսում ստեղծված նոր պայմանների և հայ կամավորական գնդերի կազմակերպման հարցերը:

Հեղինակի կարծիքով եղեռնի գլխավոր պատճառներից մեկն անկախ Հայաստանի իրականացման ճանապարհին հայության ցուցաբերած ծայրահեղ զգույշ և պահպանողական կեցվածքն էր: Հոդվածագրի պնդմամբ՝ հայ պահպանողականությունը՝ կղեր և ազգային իշխանություն, համիդյան կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը բարդեցին Դաշնակցության վրա, և վերջինս այդ ճնշման տակ հարկադրված էր նվազագույնի հասցնել իր քաղաքական պահանջները:

Շարունակելով պատճառների թվարկումը, նա 1915-ի հերոսամարտերի կազմակերպված չլինելն ու ընդհանուր դիմադրության բնույթ չունենալը բացատրում է նաև նրանով, որ թուրքն իր մահացու հարվածը տվեց պատմականորեն անկանխատեսելի պահին:

Հեղինակն ավելացնում է նաև, որ թեև 1914-ի հուլիս-օգոստոսին Կարինում տեղի ունեցած Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը քննեց պատերազմի ընթացքում ինքնապաշտպանության հարցը, այդուհանդերձ, չկարողացավ քաղաքական հստակ որոշումներ կայացնել պատերազմի ընթացքում հայության որդեգրելիք կեցվածքի վերաբերյալ:

Նազարեթ Պերպերյանը չի վարանում նաև խոստովանել մեկ ուրիշ սխալ հաշվարկի մասին: Նա նշում է, որ 1914-ի վերջերին, երբ արդեն ակնթախ էր, որ թուրքը պիտի օգտվեր պատերազմական իրադրությունից՝ հայկական պահանջներին վերջ դնելու համար, տիրապետող մնաց այն մտայնությունը, որ Իթթիհատը պիտի հարվածն ուղղեր միայն Դաշնակցության ղեկավարների, եկեղեցական և ազգային անվանի գործիչների դեմ:

«Մեծ եղեռնի հերոսապատումն ընդհանրական չեղավ, - ընդհանրացնում է Ն. Պերպերյանը, - որովհետև հայ ժողովուրդը կհավատար թուրքին հետ խաղաղ գոյակցության՝ իբրև ազգային անջատ, բայց դրացի միավորներ: Սակայն հայասպանության փաստն արդեն իսկ ահավոր գին էր մեր ժողովրդին համար, որպեսզի վերջնական և անխախտ համոզում դարձնե այն, որ թուրքը, օսմանցի, իթթիհատական թե քեմալական, միշտ ունի հայաջնջումի իր ծրագիրը և կսպասե հարմար պատեհության»:[7]

Գրքի հաջորդ նյութը Մարգիս Մահսերեճյանի «Վանի ապրիլյան ինքնապաշտպանությունը կամ ազատ Հայաստանի նախաքայլը» ուսումնասիրությունն է:

Վանի նահանգի մասին համառոտ պատմական տեղեկանք տալուց հետո հեղինակը մանրամասնորեն պարզաբանում է նախապատերազմյան իրավիճակը, Ա. Վռամյանի, Իշխանի զոհվելու և Արամ Մանուկյանի՝ ինքնապաշտպանության գլուխ անցնելու հանգամանքները: Նկարագրվում են ապրիլի 7-ի մարտական գործողությունները: Կռիվները շարունակվեցին մինչև ապրիլի 16-ը, և, Զինվորական մարմնի հաղորդագրության համաձայն, առաջին տասն օրվա արդյունքները զոհացուցիչ էին: Հեղինակի վկայությամբ հայերի համար ամենավճռական պահը եղավ ապրիլի 21-ը: Առավոտ վաղ թուրքերի հրանոթները սկսեցին գնդակոծել Վանը,

որից հետո կանոնավոր բանակը և խուժանը անցան հարձակման: Հեղինակը նշում է, որ ապրիլի 28-ը եղավ թուրքական ընդհանուր հարձակման վճռական օրը, որը նույնպես հետ մղվեց: Այնուհետև հեղինակն անցնում է Վան-քաղաքամեջի իրադարձությունների նկարագրությանը: Հեղինակը նշում է, որ Վանի կռիվների վերջին օրը դարձավ մայիսի 3-ը. հաջորդ օրը հայտնի դարձավ թուրքերի փախուստի մասին, իսկ մայիսի 5-ին Վան մտան դաշնակցական Խեչոյի, երեկոյան՝ Դրոյի կամավորական գնդերը, իսկ 6-ին՝ գեներալ Նիկոլաևը: Մայիսի 7-ին Արամը նշանակվեց Վանի շրջանի նահանգապետ: Նրա ջանքերով կազմակերպված Վանի նահանգի գոյության փաստը, չնայած նրա ընդամենը 70-օրյա գոյությանը, հեղինակը գնահատում է իբրև անկախ Հայաստանի իսկական նախադեպ, նախաքայլ՝ դեպի անկախություն:

Աշխատության հաջորդ նյութը Շահանդուխտի «Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը (1915, հունիսի 2-28)» վերնագրով ուսումնասիրությունն է: Շապին-Գարահիսարի ողջ հայ բնակչությունը՝ 5062 հոգի, տեղափոխվեցին բերդ, որը կառուցված էր դեռ հռոմեական ժամանակներից: Դիմադրության ղեկավարությունը ստանձնեց Ղուկաս Աղբարը (Դովլաթյան), կազմվեց Զինվորական խորհուրդ: Ժողովուրդը մի քանի ժամվա ընթացքում լավ ամրացված ամրոցի վերածեց բերդը: Կառուցվեցին յոթ դիրքեր:

Այնուհետև հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է հունիսի 20-ի արյունալի կռվի ողջ ընթացքը, որն ավարտվեց հայերի փայլուն հաղթանակով: Սակայն ինչ որ չկարողացավ անել թշնամին, արեց սովը: Հաղթանակից մի քանի օր հետո Ղուկաս Աղբարը հրավիրեց բոլոր մարտիկների ժողով և նշեց դրությունից դեռևս դուրս գալու միակ ելքը՝ գիշերային ուժգին հարձակումով ճեղքել պաշարման օղակը և կռիվը շարունակել շրջակա լեռներում: Հայերը նահանջը սկսեցին բերդի դռան առջևից: Սկսվեց գիրկընդխառն կռիվ, և նահանջին մասնակցող 1000 հոգուց 100-ը նահատակվեցին: «Մնացյալները երեք ճակատի վրա հարվածելով թշնամին, մոխրացած դաշտի փլատակներում մեջեն կանցնին դաշտ, ուր կցրվին և մոտ երկու տարի հոս ու հոն կռվելե ետք բոլորն ալ կսպանվին»[8], - վկայում է հեղինակը:

«Տարոնի Միջնաբերդին վերջին ծառացումը» ուսումնասիրության հեղինակը նույն՝ Նազարեթ Պերպերյանն է:

Հեղինակը չի թաքցնում այն հանգամանքը, որ պատերազմի նախօրյակին Տարոնի հայությունը չուներ նախասահմանադրական շրջանի ֆիդայական դիմագիծը, և մինչև իսկ փորձառու ֆիդայիներն էլ մի կողմ էին դրել իրենց զենքերը:[9]

Խոսելով ինքնապաշտպանության ծրագրի մասին, հեղինակը վկայակոչում է դեռևս 1914-ի դեկտեմբերի սկզբին Դաշնակցության կոմիտեի հրավերով Մուշում կայացած խորհրդակցությունը, որտեղ որոշվեց ամբողջ Տարոնը բաժանել ինքնապաշտպանության ութ շրջանների: Նույն օրերին խորհրդակցություն տեղի ունեցավ նաև առաջնորդարանում, որը, սակայն, որևէ որոշում չկայացրեց:

Ն. Պերպերյանը հանգամանորեն նկարագրում է Մուշ քաղաքի հնգօրյա հուսահատ և հերոսական պաշտպանությունը: Հերոսամարտի ընդհանուր ղեկավար նշանակվեց հին հայդուկ Հաջի Հակոբ Կոտոյանը:

Հուլիսի 11-ին սկսվեց հայկական քաղերի հրետակոծությունը:

Սկզբում նպատակակետը՝ Վերին քաղն էր: Թուրքերը հրդեհեցին քաղը, սակայն դիմադրությունը շարունակվում էր նաև հաջորդ օրը: Որոշվեց թողնել Վերին քաղը և վերջին ճակատամարտը մղել Ձորի քաղի մեջ: Ձորի քաղի առաջին օրվա կռիվը տևեց 15 ժամ: Հուլիսի 12-ի գիշերային խորհրդակցությանը որոշվեց խումբ-խումբ դուրս գալ քաղաքից և բարձրանալ մոտակա լեռները: Հեռանցան մոտ 700 հոգի, իսկ Հ. Կոտոյանը մնաց՝ շարունակելու դիմադրությունը և զոհվեց դիրքում:

Մշո դաշտի որոշ գյուղերի՝ Կառոնենի, Ս. Կարապետի վանքի շրջանի, Ավրանի, Ալիջանի, Վարդենիսի շրջանի դիմադրական կռիվներն ավելի տևական եղան:

Երեք ամիս տևեցին Նեմրութի կռիվները: Այստեղ ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը ձեռնամուխ եղան Փալապեխ Կարապետն ու Շամիրամցի Սողոն, որոնք հավաքեցին 300 երիտասարդների, սակայն նենգաբար ընկան թշնամու ձեռքը:

Ուսումնասիրության վերջին բաժինը նվիրված է Սասունի հերոսամարտին: Հենց սկզբում հեղինակը կարևորում է այն պարագան, որ Սասունը, իբրև հայոց ազատամարտի միջնաբերդ, ըմբոստացումի ուղին էր բռնել դեռևս 1914-ի վրջերին, որովհետև հին ու դաժան օրերի իր փորձառությամբ չէր կարող հավատ ընծայել թուրքի կեղծ հայտարարություններին ու ապավինում էր միայն իր սեփական զենքին:

Նշվում է, որ Սասունի ինքնապաշտպանության նախապատրաստությունը գլխավորում էին 1915-ի փետրվարին այստեղ եկած Ռուբենն ու Կորյունը:

Այսպիսով, ինչպես գրում է հեղինակը, 1915-ի ապրիլից սկսած Սասունը պաշարված էր չորս կողմից, սասունցիք պատերազմական դրության մեջ էին: Տևական կռիվ էր մղվում 150 կմ երկարությամբ ճակատի վրա:[10] Հունիսի կեսերին պաշարման օղակն ավելի սեղմվեց, և կռիվները փոխադրվեցին Անտոք:

Ըստ Ն. Պերպերյանի նկարագրության, Տալվորիկից մինչև Կուրտիկ և Ծովասարի ստորոտից մինչև Անտոքի հարավային մասը՝ 30 կմ խորք և 40 կմ լայնք ունեցող մի շրջան էր մնացել սասունցիների ձեռքը: Ընդամենը 1200 քառ.կմ այս տարածքի վրա հավաքված էին ոչ միայն Սասունի ժողովուրդն ու մարտիկները, այլև շրջակա տարածքների գաղթականները:

Հեղինակի վկայությամբ պաշարված Սասունում առկա էր կորովի և կռվի ընդունակ 15000 մարդ:

Հուլիսի 23-ին թուրքերը սկսեցին նոր ընդհանուր հարձակում, որը տևեց մինչև օգոստոսի 2-ը: Դիրքերը ձեռքից-ձեռք էին անցնում: Թուրքերն օրական առաջ էին գալիս հազիվ մեկ կիլոմետր, իսկ սասունցիները քաշվում էին դեպի Անտոք: Սակայն հրանոթային կրակն ավելի ու ավելի էր ուժեղանում:

Տասնօրյա հերոսական ճակատամարտից և Շենիկի անկումից հետո կայացավ վերջին խորհրդակցությունը, որտեղ մարտական խմբերի ղեկավարները որոշեցին տարբեր ուղղություններով հարձակվել թշնամու վրա և ամբողջ ժողովրդի հետ ճեղքել պաշարման շղթան:

Ի տարբերություն մի շարք հեղինակների, որոնք Սասունի հերոսամարտի պատմությունն ավարտում են լեռնական ժողովրդի համընդհանուր կոտորածով՝ որպես արդյունք, իբր, Դաշնակցության անհեռատես գործե-

լակերպի, Ն. Պերպերյանը տալիս է բոլորովին այլ մեկնաբանություն: «Թեև Մասնո հերոսամարտը օգոստոսի 3-ին այսօրինակ վախճան մը կունենար, - գրում է նա, - բայց *որդեգրված ռազմավարությունը փաստորեն կհաջողեր, և սեպտեմբերի կեսերուն Մասունի ժողովրդին 90 տոկոս համեմատությունը ողջ էր տակավին ու ապաստանած էր անառիկ լեռներուն գիրկը* (ընդգծումն իմն է - Մ. Կ.): Թշնամին իզուր կկորցներ ձեռք անցնել Մասունի հայությունը. անոր փորձերը միշտ ապարդյուն կանցնեին, որովհետև դիմադրությունը միշտ կշարունակվեր՝ այս անգամ հրոսակային կռիվներու ձևով և տևական տեղափոխությամբ:

Այս կացության մեջ, ռուսական զորքեու հառաջխաղացքով, թրքական զորքերը արդեն իսկ կբռնեին նահանջի ճամբան: Այսուհանդերձ, Մասնո լեռները մինչև 1916-ի գարունը շարունակեցին պահպանել իրենց արի զավակները, մինչև որ հայ կամավորական գունդերը վերանվաճեցին Տարոնը՝ 1916-ի առաջին ամիսներուն»:[11]

«Մուսա լեռ՝ Միջնաբերդ և Փրկության տապան», այս վերնագիրն է կրում Նուպար Չալխուտյանի ուսումնասիրությունը:

Արժեքավոր է պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրական մանրամասն տեղեկանքը Սուետիայի (Սելևկիա անվան աղավաղումն է) հայկական վեց գյուղերի՝ Բիթիաս, Հաջի-Հաբիբլի, Յողուն Օլուք, Խդրբեկ, Վագըֆ, Քեբուսիե, ինչպես նաև Մուսա լեռան (Մովսեսի լեռ) մասին: Նշվում է, որ հայկական վեց գյուղերի բնակչության ընդհանուր թիվն էր 6811, որից 2580-ը նախընտրեց բռնել տարագրության ճամփան, իսկ մնացած 4231 հոգին (1711 կին, 1237 տղամարդ, 1288 անչափահասներ) բարձրացան լեռը:

Հեղինակը նշում է, որ վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի և Մովսես Տեր-Գալուստյանի համոզիչ պատճառաբանություններից հետո մերժվեց գյուղերից մեկում ամրանալու գաղափարը և որոշվեց հաստատվել Մուսա լեռան՝ մոտ 1700 մետր բարձրությամբ 80 քառ.կմ մակերեսով գագաթին:

Հուլիսի 31-ին սկսվեց լեռ բարձրանալու գործողությունը, որը տևեց երեք օր: Օգոստոսի 1-ին ժողովրդի մեծ մասը հասավ Թաթար Ալան կոչված վայրը, որը գագաթից բավական ցածր էր: Օգոստոսի 7-ին թուրքական զորքերը ձեռնարկեցին առաջին հարձակումը, որը տևեց 6 ժամ: Երկու օր հետո՝ օգոստոսի 10-ին, տեղի ունեցավ երկրորդ ճակատամարտը՝ Պազաճըգ կոչված դիրքի ուղղությամբ: Այս ճակատամարտը տևեց 12 ժամ, ու թշնամին տվեց 100, իսկ հայերը՝ 3 սպանված: Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է նաև երրորդ ճակատամարտը, որին թուրքական կողմից մասնակցում էին 4000 զինվոր, 10 թնդանոթով, և անհաշիվ խուժան: Այս անգամ հարձակումը կատարվում էր վեց ուղղությամբ: Մինչև գիշեր թուրքերը հայտնվեցին հայերի վերջին դիրքերից 200 մետր հեռավորության վրա: Հայերը կռվում էին մեկը տասի դեմ: Թշնամին արդեն կրակ էր տեղում բնակավայրերի ու զորանոցների վրա: Եթե թշնամին կարողանար առաջանալ ևս մի քանի հարյուր մետր, հայերին պիտի մնար կամ հանձնվել, կամ անձնասպան լինել: Եվ այդ պահին տեղի ունեցավ անհավատալի. կազմվեց 50 հոգիանոց մի խումբ, որը թիկունքից հարձակվեց թշնամու վրա՝ առաջացնելով խուճապային նահանջ: Մահվան բլրի պաշտպանները իրենց հերթին խոյացան փախչող թշնամու վրա: Հաղթանակը կատարյալ էր: Լուսաբացին ամբողջ Մուսա լեռը գտնվում էր հայերի ձեռ-

քում:

Այդ պարտությունից հետո թուրքերը որոշեցին փոխել ռազմավարությունը՝ պաշարել լեռը և սովի մատնել ժողովրդին:

Սեպտեմբերի 5-ին ծովի հեռվում երևաց ֆրանսիական «Գիշոն» ռազմանավը, որը խարիսխ գցեց ծովեզերքից մի քանի կիլոմետր հեռավորությամբ: Ափ ուղարկած մակույկով նավ բարձրացած Խաչեր Թումանյանը նավապետ Պրիսոնին պատմեց եղելությունը: Վերջինս խոստացավ ամեն ինչ հաղորդել Կիպրոսում գտնվող ծովակալ Դարքիժ դը Ֆուրնեին, որն իր հերթին ցուցում պետք է ստանար Փարիզից: «Գիշոնը» ռմբակոծեց թուրքերի դիրքերը և հեռացավ: Սեպտեմբերի 7-ին թուրքերը վերսկսեցին հանձակումը: Ճակատամարտը տևեց 10 ժամ, և ի վերջո թուրքերը նահանջեցին: Սեպտեմբերի 10-ին «Գիշոնը» վերադարձավ «Տեսեքս» մարտանավի հետ: Այդ օրն էլ սկսվեց Մուսա լեռան վերջին և հերոսական ճակատամարտը: Նշելով, որ այդ օրը յուրաքանչյուր մուսալեռցի գերազանցեց ինքն իրեն, հեղինակը հատկապես ընդգծում է Եսայի Յաղուբյանի անունը, որի վճռականությունը և զիվորական բարձր հատկությունները մեծապես նպաստեցին այդ օրվա հաղթանակին:[12] Թշնամին ի վերջո նահանջեց՝ տալով հարյուրավոր սպանված, իսկ հայերը կորցրեցին երկու մարտիկ: Ճակատամարտից հետո հայտնի դարձավ, որ ծովակալ Դարքիժ դը Ֆուրնեն հրահանգ է տվել լեռան հայերին փոխադրել ապահով վայր: Ժողովրդին հրանգ տրվեց իջնել ծովեզերք, որը տևեց երկու օր: Սեպտեմբերի 12-ին «Գիշոնին» և «Տեսեքսին» միացան երեք ուրիշ մարտանավեր և բազմատասնյակ մակույկներով սկսվեց փոխադրության գործողությունը: Իրիկնադեմին մարտանավերը բարձրացրին խարիսխները և ուղղություն վերցրին դեպի Պորտ-Սայիդ:

Ժողովածուի վերջին նյութը Էվա Դերվիշյանի «Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը կամ դյուցազնաշունչ հայության վկան» ուսումնասիրությունն է:

Ուրֆայի հերոսամարտը մյուսներից տարբերվում էր նրանով, որ այն մղվում էր բուն քաղաքի ներսում, բնական ամրություններից զուրկ պայմաններում, երբ չկար փրկության որևէ հույս:

Հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է մարտական գործողությունների ողջ ընթացքը, թուրքական հարձակման փուլերը: Հայկական թաղերի վրա թուրքերի առաջին հարձակումը տեղի ունեցավ սեպտեմների 30-ին՝ երեք ուղղություններով: Մ. Յոթնեղբարյանի հրահանգով թույլ տրվեց, որ նրանք մտնեն թաղերից ներս և ապա ռումբերի հարվածներով ոչնչացրին նրանց: Այդ օրը թուրքերը թողեցին 450 դիակ, հայերը տվեցին 8 զոհ:

Մ. Յոթնեղբարյանն ու Հ. Ռասթկելենյանը ստեղծեցին հինգ հոգիանոց զինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտան Հարություն Սիմյանը, Խորեն Քյոփելյանը, Լևոն Եղբերլերյանը, Հովհաննես Իմիրզյանը և Արմենակ Աթթարյանը: Ընտրվեց մատակարար մարմին, սարքավորվեց հիվանդանոց, բացվեց զինագործարան: Հայկական թաղամասը բաժանվեց վեց շրջանների, որոնք բոլորը միասին ունեին 32 դիրք: Նշանակվեցին շրջանային խմբապետեր և տասնապետեր:

Թուրքերի երկրորդ ուժգին հարձակումն սկսվեց հոկտեմների 1-ի արշալույսին, սակայն Մ. Յոթնեղբարյանի ցուցումով ոչ մի պատասխան գնդակ չարձակվեց: Թուրքերը ներխուժեցին հայ կաթողիկե եկեղեցու բա-

կը, կենտրոնացան հայկական Թեմրին թաղի թիկունքում և Շաքոյան դիրքի մոտ ու այդպիսով ընկան Յոթնեղբարյանի սարքած ծուղակը. ռումբերի տարափը կատարյալ կոտորած առաջացրեց թուրքերի մեջ:

Շուտով լուր ստացվեց, որ Ուրֆայի վրա են շարժվում Ֆախրի փաշան՝ 6000 զորքով ու թնդանոթներով, և Սուլեյման բեկը՝ 600 զինվորով, ինչպես նաև շրջակա աշիրեթները: Հոկտեմբերի 3-ին սկսվեց հայկական Հայր Աբրահամի թաղամասի գրոհը, որի պաշտպանությունը գլխավորում էր Հ. Ռասթկելենյանը, որը նույնպես ծուղակը գցեց հարձակվողներին և ռմբահարվածներով ոչնչացրեց նրանց: Թուրքերը տվեցին 100-ի չափ սպանված: Օրվա հերոսներից էին Գևորգ Ալահայտոյանը, Մարիամ Չիլինկիրյանը, հինգ-վեց հայ պատանիներ: Մկրտիչի եղբայրը՝ Քոռ Մաքոն, քրդական տարազով ծպտված, իր վեց ընկերների հետ միասին կարողացավ շարքից հանել քաղաքին մոտեցող թուրքական զորքի թնդանոթները: Հոկտեմբերի 7-ին Ֆախրի փաշան անձամբ բանակցություններ սկսեց Մ. Յոթնեղբարյանի, հետ, բայց ապարդյուն: Հոկտեմբերի 8-ին Ֆախրի փաշայի զորքերն անցան ուժեղ հարձակման: Սակայն այս անգամ էլ հայերը թակարդի մեջ գցեցին նրանց և հասան հաղթանակի: Հոկտեմբերի 9-ին թուրքերին հաջողվեց դիրքեր գրավել Թլֆտուր բլրի վրա, որը հայկական թաղը պաշտպանում էր թիկունքից: Դրանով հայկական դիրքերը վտանգվեցին չորս կողմից:

Հոկտեմբերի 10-ին վերսկսվեց թուրքական հարձակումը, և պաշարման օղակն ավելի նեղացավ: Հոկտեմբերի 12-ին թնդանոթային կրակը վերսկսվեց անսովոր ուժգնությամբ: Թուրքերը մեծ կորուստներ էին տալիս, սակայն դիմադրողների շարքերն էլ գնալով նոսրանում էին: Հոկտեմբերի 13-ին չորսժամյա ռմբակոծությունից հետո թուրքերը գրոհեցին բոլոր ճակատներով: Թուրքերի ձեռքն ընկան նաև մինչ այդ չգրավված տները: Առանձնակի կատաղի էին մարտերը հատկապես Հայր Աբրահամի շրջանում: Ջախջախված թուրքական զորքի փոխարեն տեղ էր հասնում նորը: Նույն սաստկությամբ կռիվը շարունակվեց մինչև հոկտեմբերի 18-ը: Այդ օրն ամերիկյան հաստատությունների տարածքում ուրֆացիները մի վերջին մարտ տվեցին Ֆախրի փաշային՝ կոտորելով բազում թուրք զինվորների: Հոկտեմբերի 19-ին, թուրքերը տարբեր կողմերից խուժեցին հայկական թաղերը: Զոհվեց Ռասթկելենյանը, որ մի քանի քաջերով ամրացել էր առաջնորդարանում: Ընկավ, ինչպես բնութագրում էր նրան Դերվիշյանը, «խաչեն նոր վար առնված Քրիստոսի տեսք ունեցող» հերոսը:[13] Հոկտեմբերի 20-ին դիմադրությունը շարունակվում էր միայն երկու թաղերում: Թուրքերի գրաված թաղերում բազմաթիվ կանայք ու աղջիկներ անձնասպան եղան: Թուրքերը դաղարեցրին թնդանոթային կարկը և դիրքեր գրավեցին տների մեջ: Այդ վիճակը շարունակվեց երեք օր, մինչև որ մեկ առ մեկ ընկան ուրֆացի կտրիճները:

Հեղինակն իր խոսքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Կիրակի, 23 հոկտեմբերի: Խոր ու մեռելային լռություն: Ամբողջ ամիս մը վճռականությամբ ու մոլեգնությամբ մարտնչած այդ հրաշք ժողովուրդին՝ ուրֆացի հայության ծառացումը հասած է իր վախճանին: Հերոսական պայքարէ մը ետք, իր վախճանին հասած է հայ ժողովրդի արիության, անձնազոհության, հերոսական մահով ու պատնեշի վրա մեռնելու վճռականության պերճախոս օրինակը՝ Ուրֆայի աննախընթաց հերոսամարտը»:[14]

Հայոց Մեծ եղեռնի վերաբերյալ 1965-ին, դրանից հետո սփյուռքում

հրատարակված բազում գրքերի մեջ հիշատակելի են նաև *Գ. Ահարոնյանի*[15], *Ա. Տարոնեցու*[16], *Գ. Մյուրմենյանի*[17], *Լ. Յորմիսյանի*[18], *Լ. Ազատյանի*[19] և ուրիշների աշխատությունները:

Հայոց ցեղասպանության պատմության գիտական հետազոտության բնագավառում հիմնարար նշանակություն ունեն պրոֆեսոր *Վահագն Տատրյանի* աշխատությունները: Բազմաշխատ պատմաբանը Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի վերաբերյալ տարբեր լեզուներով հրատարակել է շուրջ հիսուն ուսումնասիրություն, որոնցից հայերեն է միայն մեկը:[20] Աշխատությունը բաղկացած է երկու ուսումնասիրություններից, որոնցից առաջինը կրում է «*Հայկական ցեղասպանությունը յետ-պատերազմեան օսմանեան խորհրդարանին մէջ (հայ երեսփոխաններու մեղադրական ելոյթները)*» վերնագիրը: Սույն ուսումնասիրության եզակի արժեքն այն է, որ վավերագրական ձևով ներկայացված են Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների մերկացումները և թուրք պատգամավորների ու պետական պաշտոնյաների մասնակի խոստովանությունները: Իբրև ներածության ամփոփում հնչում է հեղինակի այն միտքը, թե Անկարայի նախկին կուսակալ Հասան Մազհարի գլխավորած հանձնախմբի՝ կառավարական պաշտոնյաների հանցագործությունների ստուգումների հիման վրա Պատերազմական ատյանը 1919-1920թթ. արձակեց մի շարք վճիռներ, և, որ ամենաէականն է, հաստատեց, որ Հայկական եղեռնը կանխամտածված, ծրագրված և հսկողությամբ իրագործված ոճիր էր, որն իրականացվեց կառավարությունն իր ձեռքը գցած Իթթիհատ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի և նահանգներում գործող իր արբանյակների կողմից:

Ինչպես նշվում է աշխատության հակիրճ նախաբանում, իթթիհատական ոճրագործների դեմ քրեական դատ բանալու գործում կարևոր դեր խաղաց օսմանյան երեսփոխական ժողովը, որը, չնայած ճնշող մեծամասնությամբ կազմված էր իթթիհատականներից, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ ստիպված էր կազմել Հինգերորդ նածնախումբը, որի պարտականությունն էր հարցաքննության ենթարկել պատերազմի ժամանակ Մայիդ Հալիմի և Թալեաթի գլխավորած երկու իրար հաջորդող կառավարություններում իբրև նախարար ծառայած կառավարական պաշտոնյաներին և որոշել՝ պե՞տք է նրանք իբրև հանցագործներ դատվեն, թե՞ ոչ: Այդ առթիվ խորհրդարանային այս մարմինը պատրաստեց մեծ թվով հարցաքննական թղթածրարներ, կարողացավ ձեռք բերել մի շարք հույժ կարևոր վավերագրեր: Սակայն հանձնաժողովը չկարողացավ իր եզրակացություններն ամփոփել և երեսփոխական ժողովին ներկայացնել քվեարկության համար, քանի որ սուլթան Վահիդեդդինը լուծարեց այդ ժողովը և արձակեց երեսփոխաններին: Բայց և այնպես այդ մարմնի հավաքած տեղեկությունները և փաստաթղթերն ավելի ուշ մեծ օգուտ ունեցան դատավարության ընթացքում:[21]

Երեսփոխական ժողովը հետպատերազմյան իր առաջին նիստը գումարեց 1918թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նախագահն էր նախկին արտգործնախարար, իթթիհատական և Թալեաթի մտերիմ Խալիլը, իսկ փոխնախագահը՝ «բարեխառն» իթթիհատական Հյուսեին Ջահիդը:

Այնուհետև Վ. Տատրյանը ներկայացնում է 1918թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև դեկտեմբերի 12-ը տեղի ունեցած հինգ նիստերի սղագրական նկարագիրը, որոնց հետևում է յուրաքանչյուր նիստի նշանակության վերաբեր-

յալ հեղինակի վերլուծությունները, ամփոփումներն ու գնահատականները:

Վ. Տատրյանը ներկայացնում է հայկական եղեռնի հարցի արծարծմանը մասնակից վեց հայ երեսփոխաններին (Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյան, Իզմիրի երեսփոխան Օննիկ Իհսան, Էրզրումի երեսփոխան Հովսեփ Մաղաթյան, Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոշկեզենյան, Մարաշի երեսփոխան Հակոբ Խրլաքյան, Սվազի (Սեբաստիա) երեսփոխան Տիգրան Պարսամյան): Բացակայում էին Մուշի երկու հայ երսփոխաններ, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, որը հիվանդ էր, Վահան Փափազյանը, որը հեռացել էր երկրից, Պոլսի երսփոխան Պետրոս Հալաճյանը: Եղեռնի ժամանակ գազանաբար սպանվել էին հայ երեսփոխաններ Զոհրապը, Վարդգեսը և Վռամյանը (Օննիկ Դերձակյան): Մերթ ընդ մերթ հայերին զորավիգ էին կանգնում 10 հույն երեսփոխանները, հատկապես՝ Էմմանուելիտին, Էֆքալիտիսը, Հարալամպիսը, Հուվանիտին:

Վիճաբանությունների ասպարեզ նետվեցին երեք հարակից հարցեր. ինչպիսի՞ն էր ոճրի բնույթը և տարողությունը, ովքե՞ր էին պատասխանատուները, ինչպե՞ս կարելի է դարմանել հասցված վնասները և կորուստները:

Ըստ Վ. Տատրյանի հանգամանալի նկարագրության, խորհրդարանական վիճաբանության առաջին փուլը բացվեց հույն երեսփոխան Էմմանուելիտիի հարցապնդմամբ, թե ներկայի թուրքական կառավարությունն ի՞նչ է մտածում խնդրի մասին և ի՞նչ քայլերի պիտի դիմի:

Այնուհետև հրապարակվեց Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանի դիտողագիրը (թագրիր), որն ստորագրել էին նաև հայ երեսփոխաններ Խրլաքյանը, Իհսանը, Պոշկեզենյանը, Մաղաթյանը և Պարսամյանը: Հայ երեսփոխանները հարց էին տալիս կառավարությանը, թե նա ի՞նչ դիրք ունի Տեղահանության (27.05.1915) և Լքյալ գույքերի (26.09.1915) օրենքների գործադրության առթիվ գործված ոճիրների կազմակերպիչների և գործադրողների, ինչպես և այդ ոճիրների զոհերի հանդեպ:

Գնահատելով նիստի նշանակությունը, Վ. Տատրյանն արձանագրում է, որ դա առաջին քաղաքական առճակատումն էր, որով հայ երեսփոխաններն իրենց թուրք պաշտոնակիցներին մարտահրավեր նետեցին Մեծ եղեռնի առնչությամբ գործված ոճրապարտ արարքների համար:

Եզրափակման մեջ Վ. Տատրյանն ընդգծում է, որ երեսփոխանական ժողովի նիստերի ուսումնասիրությունն ունի արտակարգ նշանակություն, քանի որ առաջին և վերջին անգամ թուրք երեսփոխանները և նախարարները ստիպված էին պատասխան տալ ուղղակի և շեշտակի կերպով իրենց դեմ եղած մեղադրանքներին՝ հայերի տեղահանության և ջարդին առնչվող ոճիրների կապակցությամբ: Առաջին և վերջին անգամ եղան մանրամասն խոստովանություններ, զղջումի արտահայտություններ և լուծումներ գտնելու անհրաժեշտության հավաստիքներ: Հիշեցնելով, որ երեսփոխանական ժողովը վերջին հաշվով իթթիհատական մարմին էր, հեղինակը կարծիք է հայտնում, որ եթե չլիներ հաշտության ծանր պայմանների ուրվականը, հազիվ թե նիստերը նույն բովանդակությամբ և ընթացքով տեղի ունենային:

Վ. Տատրյանի հատորում զետեղված երկրորդ երկասիրությունը կրում է *«Պետութեան մը և պետական կուսակցութեան մը միաձոյլ դերը հայկական ցեղասպանութեան մէջ»* վերնագիրը:

Ներածության մեջ հեղինակը «ցեղասպանություն» հասկացությունը բնորոշում է իբրև զանգվածային ոճիր, որը նախաղրում է գերակշիռ ուժերի եղեռնափորձ կիրարկումը ընդդեմ անհամեմատ անզոր զոհի, որը կարող է մի փոքրամասնություն, ազգություն կամ ուրիշ որևէ հավաքականություն լինել: Նրա կարծիքով ցեղասպանությունն ամենից առաջ կուտակված և համադրված իշխանության մի արտահայտությունն է՝ պայմանավորված պարտադրիչ որոշ կառուցվածքների առկայությամբ և դրանց լծակային օգտագործմամբ:[22] Զարգացնելով իր միտքը, Վ. Տատրյանը նշում է, որ արդի պատմության մեջ, առհասարակ, պետությունն է, որ մարմնավորում է ամեն տեսակի պարտադրիչ իշխանություն, այնտեղ են կուտակված ուժի աղբյուրները, այնտեղից են բխում պարտադրանքի հնարամիջոցները: Եվ պատահական չէ, որ ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրած պատմաբանների և այլ մասնագետների ճնշող մեծամասնությունն առանց այլևայլության ցեղասպանությունը դիտում է իբրև պետական ոճիր:

Կոնկրետացնելով խոսքը Հայոց ցեղասպանության առիթով, այդուհանդերձ, հեղինակն առաջարկում է մի վարկած, ըստ որի ոչ թե պետությունն ինքնին, այլ բռնատիրական միջոցներով այդ պետությունը նվաճած և նրա կառուցվածքին միաձուլված միահեծան քաղաքական կուսակցությունն է հայկական ցեղասպանության բուն հեղինակը: Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է, այսպես կոչված, Երիտասարդ թուրքերի հաստատած Իթթիհատ վե Թերաքգը քաղաքկան կուսակցությանը, որը 1908-ի հուլիսին նվազագույն արյունահեղությամբ տապալեց համիդյան բռնակալական վարչակարգը և վերահաստատեց 1876-ի սահմանադրությունը:

Երիտասարդ թուրքերի բուն էությունը բացահայտելու համար Վ. Տատրյանն անդրադառնում է նրանց կուսակցության ակունքներին, նշում, որ իթթիհատական հեղափոխությունը զուրկ էր մշակված գաղափարախոսությունից, և նրա ղեկավարների հիմնական և միակ նպատակը համիդյան վարչակարգի տապալումն էր: 1908-ի հեղափոխությունից հետո Իթթիհատը մնաց իբրև մի անճարակ, դավադիր խմբակցություն: հեղափոխություն կատարողները չէին զբաղվել հեղափոխական շրջանում երևան եկած խնդիրների լուծման հարցերով: Իթթիհատական ղեկավարների մեջ պակասում էին կառավարական փորձառությամբ, ունակ վարչագետ անձինք: Նրանց մեջ ավելի շատ, ուղղակի, քախտախնդիրներ էին՝ պատրաստ հայրենասիրության պիտակի տակ դիմելու ամեն կարգի ծայրահեղության:

Առանձին գլխում Վ. Տատրյանը վերլուծում է Ադանայի 1909թ. ապրիլյան կոտորածի հանգամանքները և հանգում այն եզրակացության, որ դա մի փորձնական քայլ էր Մեծ եղեռնի կազմակերպման համար: Նա վկայակոչում է իթթիհատական երեսփոխան Հակոբ Պապիկյանի զեկուցագիրը, որով հաստատվում էր իթթիհատականների մասնակցությունը Ադանայի վայրագ նախճիրի կազմակերպմանն ու գործադրմանը: Այլ փաստեր ևս վկայակոչելով, հեղինակը Ադանայի եղեռնի գլխավոր հանցագործ է հռչակում իթթիհատական պարագլուխ դոկտոր Նազըմին: Այն միտքն է հայտնվում նաև, որ Ադանայի եղեռնագործների անպատիժ մնալը խթանեց իթթիհատականների ցեղասպանական հակումները, որոնք հետագայում նոր ծավալներ ընդունեցին:[23]

Հաջորդ գլխում քննարկվում են Բալկանյան պատերազմի արդյունքները և կարծիք է հայտնվում, որ դրանք մեծ դեր խաղացին Հայոց ցե-

ղասպանության գաղափարի սաղմնավորման գործում:

Վ. Տատրյանը արտահայտում է վիճահարույց այն տեսակետը, թե ռուսական ազդակը, հակառակ իր հայանպաստ առաջադրության, հայերի համար դարձավ աղետալի՝ 1914թ. օգոստոսի 2-ին ստորագրված գերմանա-թուրքական դաշինքի պարագայում:

Երկասիրության վերջին՝ «Իթթիհատի կուսակցական կազմակերպութեան ցեղասպանական կարողականութիւնը» բաժնում Վ. Տատրյանը վերստին ընդգծում է, որ Իթթիհատը ոչ միայն քաղաքական կուսակցություն, այլև դավադրական գաղտնի կազմակերպություն էր, և միայն այդպիսի կուսակցությունը կարող էր կազմել արյունարբու ոճրագործներից բաղկացած ջարդարար ռոմակներ և ավարտին հասցնել ցեղասպանությունը: Իսկ կառավարական գրեթե բոլոր մարմիններն ու իշխանությունները, փաստորեն, լծված էին իթթիհատի կուսակցական ոճրապարտ ծրագրերն իրագործելու: «Հայկական ցեղասպանությունը ցայտուն արտահայտությունն է միահեծան և բռնակալ կուսակցության մը այն ոճրապարտ նպատակադրության, - ամփոփում է իր խոսքը հեղինակը, - որով ազգ մը կործանեցավ շնորհիվ Իթթիհատ կուսակցության դավադրական միաձուլման Օսմանյան պետության հետ»:[24]

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրությունների շարքում առանձնակի կարևորություն ունի «հայ-ավստրիական պատմաբան» (այդպես է նրան որակել Վիեննայի համալսարանի նոր պատմության ինստիտուտի ռեկտոր Վոլֆդիթեր Բիհլը) *Արտեմ Օհանջանյանի* աշխատությունը, որը հրատարակել ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը:[25]

Ինչպես գրքի առաջաբանում նշում է Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Վ. Բիհլը, Ա. Օհանջանյանը հենվել է հիմնականում Ավստրո-Հունգարիայի գործիչների զեկուցագրերի վրա, որոնք, իբրև փաստաթղթեր, ճշմարտացի և խոսուն վկայություններ են: Իբրև գրքի արժանիք նշվում է նաև, որ ազգությամբ հայ հեղինակը զարմանալի անաչառություն է հանդես բերել:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված շարադրանքում Ա. Օհանջանյանը լայնորեն օգտագործել է Թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան՝ մարկիզ Յոհան ֆոն Պալավիչինիի, դեսպան խորհրդական կոմս Կարլ ֆոն Թրաութմանսդորֆի, Աղրիանապոլսի հյուպատոսներ Մաքս Հերցֆելդի, Արթուր Նադամլենցկու, Հալեպի հյուպատոս Ալոիս Դանդինիի, Տրապիզոնի հյուպատոսներ՝ ֆոն Մորիցի, Էրնեստ Կվյատկովսկու, ռազմական կցորդներ բարոն Վլադիմիր Գիզլի, Յոզեֆ Պոմիանկովսկու, արտգործնախարարներ կոմս Բերթհոլդի, կոմս Բուրյանի, կոմս Չերնինի և այլոց զեկուցագրերը, նրանց հղած ու ստացած հեռագրերը, նամակները, լրտեսագրերը, հուշերը և այլ փաստաթղթեր, որոնք հիմնականում շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ա. Օհանջանյանի «Պատասխանատուները» բաժինը: Այստեղ նշվում է, որ երիտթուրքերի քաղաքագետները բազմիցս նշել են, որ կոտորածների շարժիչ ուժն Էնվերն ու Թալեաթն էին: Հեղինակը վկայակոչում է պատմաբան Վոլֆդիտեր Բիլի կարծիքը, ըստ որի գլխավոր շարժիչ ուժն, անշուշտ, Թալեաթն էր, նա էր վալիներին ցուցումներ ուղարկում, սակայն բռնագաղթի մասին որոշումը, այնուհանդերձ, ընդունել է ամբողջ կաբինետը:

Ա. Օհանջանյանը վկայակոչում է Պալավիչինիի, Նաղամլենցկու, Թրաուբմանսդորֆի և այլոց մի շարք փաստաթղթեր, որոնք ապացուցում են, որ հայերի հալածանքների հրամանները տվել է թուրքական կառավարությունը:[26] Այդ փաստաթղթերը մերկացնում են նաև թուրքական կառավարության՝ մեղքը ուրիշի վրա բարդելու ձախողակ փորձերը:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության վերաբերյալ սփյուռքահայ ստվար ու բազմաբովանդակ պատմահուշագրական, փաստավավերագրական, տեղեկատու, վիճակագրական և այլ բնույթի գրականության մատակարարած նյութը կարևոր աղբյուր է հայրենական պատմաբանների համար՝ հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության պատմությունը գիտական նոր աշխատություններով հարստացնելու ճանապարհին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[1] Հուշամատեան Մեծ եղեռնի (1915-1965), Բեյրութ, 1965:
[2] Նշվ. աշխ., էջ 11-72:
[3] Նշվ. աշխ., էջ 72-154:
[4] Ղազարեան Հայկազն. Ցեղասպան թուրքը, տպարան Համազգային, Բեյրութ, 1968, 424 էջ:
[5] Նշվ. աշխ., էջ 421:
[6] Հերոսապատում Մեծ եղեռնի, Պեյրութ, 1978:
[7] Նշվ. աշխ., էջ 27:
[8] Նշվ. աշխ., էջ 166:
[9] Նշվ. աշխ., էջ 196:
[10] Նշվ. աշխ., էջ 258:
[11] Նշվ. աշխ., էջ 268:
[12] Նշվ. աշխ., էջ 318:
[13] Նշվ. աշխ., էջ 397:
[14] Նշվ. աշխ., էջ 397
[15] Աճարոնյան Գ. Խոհեր հիսնամյակի ավարտին (1915-1965), Պեյրութ, 1966:
[16] Տարոնեցի Ա. Պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին, Պեյրութ, 1966:
[17] Սյուրմենյան Գ. Տաճկահայ զինվոր և զինվորականություն, Պեյրութ, 1967:
[18] Չորմիսյան Լ. Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության: Հ. Գ. (1908-1922), Պեյրութ, 1975:
[19] Ազատյան Լ. Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի, Լոս-Անջելես, 1995:
[20] Պրոֆ. Տատրեան Վահագն. Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային և պատմագիտության քննարկումներով, Պայքար, 1995 (ԱՄՆ):
[21] Նշվ. աշխ., էջ 7:
[22] Նշվ.աշխ., էջ 107:
[23] Նշվ. աշխ., էջ 118:
[24] Նշվ. աշխ., էջ 133:
[25] Օհանջանյան Արտեմ. 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին), Երևան, 1997:
[26] Նշվ. աշխ., էջ 116-119:

Резюме

Освещение истории Геноцида армян
в современной историографии армянской диаспоры.

Мгер Карапетян

В статье подвергнуты историко-критическому анализу опубликованные после 1965 года ряд мемуаров, сборников и монографий, которые проливают свет на историю Геноцида и самооборону армян.

Рассмотрены издание "Памятная книга Большой резни. Бейрут, 1965", содержащее статьи зарубежных армянских авторов А. Андреасяна, Ст. Шахбаза, Л. Чормисяна, Грекера (Григор Керкерян) посвященные разным проблемам истории Геноцида армян, сборник "Героическая самооборона армян в периоод Большой резни. Бейрут, 1978", в которой нашли место исследования Н. Перперяна, С. Махсеречяна, Шагандухт, Н. Чалхушяна, Э. Дервишяна, посвященные героическим сражениям Вана, Шапин-Гарахисара, Муша-Сасуна, горы Муса, Урфы.

Более подробно проанализированы труды зарубежных армянских историков Айказа Казаряна, Ваагна Татряна и Артема Оганджаняна, в которых на основе богатых материалов представлены самые разные аспекты истории Геноцида армян, в частности, вопросы о непосредственных организаторах и ответственных за злодеяния, о дебатах вопроса Геноцида армян в Османском парламенте, дана оценка соответствующих Австро-Венгерских и иных документов.

Фактический материал, который преподносит нам современная историография армянской диаспоры, рассматривается как важный источник для дальнейшего исследования истории Геноцида армян.

Summary

Lighting of the History of Genocide of the Armenians
in Modern Historiography of Armenian Diaspora.

Mher Karapetyan

A number of memoirs, digests and monographies, which spill a new light on the history of Genocide and self-defense of the armenians are subjected to histirically-critical analysis published after 1965 in this article.

The following issue are considered in "The Memorable book of Major Carnage. Beirut, 1965", containing the articles of the foreign Armenian writers A. Andreasyan, St. Shakhbaza, L. Chormisyan, Greker (Grigor Kerkeryan), the digest "Heroic Self-Defense of the Armenians during Major Carnage. Beirut, 1978" of the histories, dedicated miscellaneous problems of Genocide of the Armenians, in which were indicated the studys of N. Perperyan, S. Makhserechyan, Shaghandukht, N. Chalkhoushyan, E. Dervishyan dedicated to heroic battles of Van, Shapin-Garahisar, Mousha-Sasouna, mountains Mousa, Urfa.

The works of the foreign Armenian historians Haykazn Kazaryan, Vahagn Tatryan and Artem Ohandjanyan are in more detail parsed, in which on the basis of rich materials the most miscellaneous aspects of the history of Genocide of the Armenians are presented, and in particular, problems on the direct organizers and accountable for crimes, about debate of a problem of Genocide of the Armenians in Osmanian Parlament, the estimation of the applicable Austro-Hungarian documents and other are given.

The main fully completed facts, which are presented to us by modern historiography of Armenian Diaspora are considered as the relevant source for further study of the history of Genocide of the Armenians.